

KRISTOFER MARLONING “BUYUK TEMUR” ASARIDA TRAGEDIYA JANRINING TRANSFORMATSIYASI

Muxlisa Maxmudjonova

Namangan davlat chet

tillari instituti talabasi

muxlisamahmudjonova008@gmail.com

Nurali Boqiyev

Namangan davlat chet

tillari instituti o'qituvchisi

MDWCT@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Kristofer Marloning “Buyuk Temur” tragediyasi janr xususiyatlari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Ingliz Uyg'onish davri dramaturgiyasida burilish nuqtasi bo'lgan asar an'anaviy tragediya qonuniyatlarini o'zgartirgan. Tadqiqotda qahramon tipologiyasi, poetik adolat tamoyilining buzilishi, bo'sh misra vositasida tilning yangilanishi va ikki qismli epik tuzilish orqali Marlo tragediyasining o'ziga xosligi ochib beriladi. Shuningdek, “haddan oshuvchi” qahramon konsepsiyasining Renessans individualizmi bilan bog'liqligi va asarning keyingi davr dramaturgiyasiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: Kristofer Marlo, tragediya janri, bo'sh misra, “haddan oshuvchi” (overreacher), poetik adolat, Uyg'onish davri dramaturgiyasi.

KIRISH

Ingliz Uyg'onish davri dramaturgiyasi (XVI asr oxiri) jahon adabiyoti taraqqiyotida burilish nuqtasi bo'lib, aynan shu davrda Kristofer Marlo (1564–1593) o'zining “Buyuk Temur” (“Tamburlaine the Great”, 1587–1588) asari bilan sahna san'atida yangi sahifa ochdi. Marlogacha ingliz tragediyasi asosan Seneka an'alariga tayangan bo'lsa, “Buyuk Temur” bilan dramaturgiyaga yangi qahramon tipi, yangi til va yangi falsafa kirdi (Bevington, 2002).

Marlo ijodi, xususan “Buyuk Temur” asari G'arb adabiyotshunosligida keng o'rganilgan. H. Levin (1952) “haddan oshuvchi” (overreacher) konsepsiyasini ilgari surgan bo'lsa, E.M.Ueyt (1962) asarni geroyik drama kontekstida tahlil qilgan. T.S.Eliot (1919) Marlo tilining she'riy qudratiga alohida e'tibor qaratgan. O'zbek adabiyotshunosligida esa Marlo va uning “Buyuk Temur” asari yetarlicha o'rganilmagan, ayniqsa tragediya janrining transformatsiyasi masalasi ilmiy tahlil obyekti bo'lmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – Kristofer Marloning “Buyuk Temur” asaridagi tragediya janrining o‘ziga xos xususiyatlarini an’anaviy tragediya bilan qiyosiy tahlil qilish asosida ochib berish.

Tadqiqot vazifalari:

- Asardagi qahramon tipologiyasini an’anaviy tragediya qahramoni bilan solishtirish;
- Poetik adolat tamoyilining asarda qanday buzilganligini tahlil etish;
- Bo‘sh misra (blank verse) vositasida tilning yangilanish xususiyatlarini aniqlash;
- Asarning ikki qisimli tuzilishini tragediya janri kontekstida baholash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu tadqiqot sifatli adabiy tahlil (qualitative literary analysis) asosida amalga oshirilgan bo‘lib, komparativ (qiyosiy) va struktural tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot materialini Kristofer Marloning “Buyuk Temur” asarining ikki qismi (Marlowe, 1587–1588/1999) tashkil etadi. Asarning ingliz tilidagi nashri (Cunningham, 1999) asosiy manba sifatida ishlatilgan va quyidagi usullarda tahlil qilingan:

- a. Qiyosiy-tipologik tahlil: Marlo qahramoni an’anaviy Yelizaveta davri tragediyasi qahramonlari (Seneka an’anasi) bilan solishtirildi;
- b. Struktural tahlil: Asarning ikki qisimli tuzilishi, sahna va aktlar tarkibi tahlil etildi;
- c. Poetika tahlili: Bo‘sh misra (iambik pentametr) va stilistik vositalar (metafora, giperbola) tahlil qilindi.

Tadqiqot faqat “Buyuk Temur” asari bilan chegaralangan bo‘lib, Marlo ijodidagi boshqa asarlar (“Doktor Faust”, “Malta yahudiysi” va boshqalar) bilan qiyosiy tahlil ushbu maqola doirasiga kiritilmagan.

NATIJALAR

1. Qahramon tipologiyasi

Tahlil natijasida Marlo qahramoni an’anaviy tragediya qahramonidan quyidagi jihatlari bilan tubdan farq qilishi aniqlandi:

Xususiyat	An’anaviy tragediya qahramoni	“Buyuk Temur” qahramoni
Ijtimoiy kelib chiqishi	Oliy nasl, taxt vorisi	Skifiy cho‘poni (past tabaqa)
Hokimiyatga kelish usuli	Meros, taqdir	Shaxsiy iroda, harbiy jasorat
Xudolar bilan munosabati	Xudolar irodasiga bo‘ysunadi	Xudolar bilan raqobatlashadi

Qahramon tipi	Fatal qahramon	“Haddan oshuvchi” (overreacher)
---------------	----------------	------------------------------------

Temurning quyidagi soʻzlari bu konsepsiyani ifodalaydi:

“I am a lord, for so my deeds shall prove”

(Part I, Act I, Scene II; Marlowe, 1587–1588/1999, p. 12)

2. Poetik adolat tamoyili

Anʼanaviy Yelizaveta tragediyasida asosiy axloqiy talab “poetik adolat” (poetic justice) – yovuzlikning jazolanishi edi (Sidney, 1595/1973). Marlo ushbu tamoyilni buzadi:

Koʻrsatkich	Anʼanaviy tragediya	“Buyuk Temur”
Yovuzlik	Jazolanadi (qahramon oʻladi yoki magʻlub boʻladi)	Jazolanmaydi
Qahramonning oʻlimi	Jazo sifatida	Tabiiy oʻlim (kasallik)
Magʻlubiyat	Dushman qoʻlida	Hech qachon magʻlub boʻlmaydi

Ikkinchi qismda Temur Qurʼonni yoqib, “Men xudolardan kuchliroqman” deb daʼvo qilganidan keyin kasallikka duchor boʻladi va vafot etadi. Biroq bu anʼanaviy maʼnodagi “jazo” emas, chunki u hech bir dushman tomonidan magʻlub etilmaydi va oʻz hokimiyatini saqlab qolgan holda oʻladi (Levin, 1952, p. 78).

3. Til xususiyatlari: boʻsh misra

Marlo boʻsh misra (blank verse – iambik pentametr) orqali ingliz dramaturgiyasida yangi sheʼriy uslub yaratdi. Tahlil natijasida quyidagi xususiyatlar aniqlandi:

Xususiyat	Tavsif	Misol (Part I, Act I, Scene II)
Giperbola	Mubolagʻali ifodalar	“Filling the world with terror and with fame”
Baland uslub	“High astounding terms”	“The scourge of God, the terror of the world”
Ritmik qudrat	Iambik pentametrning kuchli ritmi	10 boʻgʻinli qatorlar, kesura(caesura) bilan ajratilgan

Ben Jonson Marlo uslubini “Marloning qudratli satri” (Marlowe’s mighty line) deb taʼriflagan (Jonson, 1616/1967, p. 45).

4. Tuzilish: ikki qismli epik kompozitsiya

An'anaviy tragediya bir qismdan iborat bo'lib, qahramonning yuksalishi (peripeteia) va qulashi (catastrophe) sxemasiga asoslangan. Marlo esa asarni ikki qism qilib yozdi:

Qism	Mavzu	Dramatik funksiya
1-qism	Hokimiyatga ko'tarilish (cho'pondan imperatorgacha)	An'anaviy yuksalish sxemasi
2-qism	Hokimiyatni mustahkamlash, zolimlikka aylanish va o'lim	An'anaviy "qulash" sxemasining o'zgartirilishi

Temurning o'limi tragediyaning an'anaviy "qulash" bosqichi emas, balki uning g'oyasi – yer yuzini zabt etish – o'g'illariga vasiyat qilinadigan moment sifatida tasvirlanadi (Weith, 1962, p. 67).

MUHOKAMA

1. "Haddan oshuvchi" qahramon konsepsiyasining nazariy ahamiyati

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Marlo tomonidan yaratilgan "haddan oshuvchi" (overreacher) qahramon tipi Uyg'onish davri individualizmining eng yuqori ifodasidir. H. Levin (1952) ta'kidlaganidek, "Marlo qahramonlari jazolanish o'rniga, o'z kuchlarining haddan oshiqqligi tufayli halok bo'lishadi" (p. 82). Bu jihati bilan Marlo qahramoni an'anaviy tragediyadagi "qulashga mahkum" qahramondan tubdan farq qiladi.

Bu topilma Ueyt (1962) ning "geroyik qahramon" (Herculean hero) konsepsiyasi bilan uyg'unlashadi. Ueytning fikricha, Marlo qahramoni antik mifologiyadagi Gerakl obraziga o'xshab, o'zining haddan oshiq kuchi va jasorati bilan ajralib turadi (p. 45).

2. Poetik adolatning buzilishi va diniy-axloqiy paradigmadagi o'zgarishlar

Marlo tomonidan poetik adolat tamoyilining buzilishi Uyg'onish davri dunyoqarashidagi o'zgarishlarni aks ettiradi. O'rta asrlar teotsentrik dunyoqarashida xudo irodasi (providence) markaziy o'rinda bo'lsa, Uyg'onish davri inson markazli (anthropocentric) dunyoqarashning shakllanishi bilan ajralib turadi (Bevington, 2002, p. 15).

Marlo Temur obrazida O'rta asrlar "xudo jazosi" (divine punishment) tushunchasini ongli ravishda o'zgartirgan. Temur "Xudoning qamchisi" (scourge of God) deb atalsa-da, unga hech qanday ilohiy jazo kelmaydi. Bu jihati bilan Marlo diniy-axloqiy an'anadan uzilishni amalga oshiradi.

3. Bo'sh misraning dramatik salohiyati va Shekspirga ta'siri

Marlo bo'sh misrani ingliz dramaturgiyasida dramatik kuch va baland she'riy ifoda vositasiga aylantirdi. T. S. Eliot (1919) "Marlo Shekspirga ingliz tilini qanday qilib dramatik jihatdan kuchli qilishni o'rgatdi" (p. 64) deb ta'kidlagan. "Buyuk

Temur” ning til uslubi Shekspirning “Richard III” va “Genrix VI” kabi dastlabki tarixiy xronikalariga sezilarli ta’sir ko’rsatgan (Bevington, 2002, p. 28).

4. Tadqiqotning cheklovlari va kelgusidagi istiqbollari

Ushbu tadqiqot faqat “Buyuk Temur” asari bilan chegaralangan. Kelgusidagi tadqiqotlarda Marlo ijodidagi boshqa asarlar (“Doktor Faust”, “Malta yahudiysi”, “Edward II”) bilan qiyosiy tahlil o’tkazish, shuningdek, Marlo va Shekspir tragediyalarining qiyosiy tipologiyasini yaratish maqsadga muvofiqdir. O‘zbek adabiyotshunosligida Marlo ijodini o‘rganish bo‘yicha kompleks tadqiqotlar hali amalga oshirilmagan – bu soha istiqbolli ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

XULOSA

Kristofer Marloning “Buyuk Temur” asari tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Qahramon tipologiyasi: Marlo an’anaviy “nasldan kelgan qahramon” tipi o‘rniga “o‘zini yaratgan qahramon” (self-made hero) tipini yaratdi. Temur obrazi “haddan oshuvchi” (overreacher) konsepsiyasining ilk va eng yorqin namunasidir.

- Poetik adolat: Marlo an’anaviy poetik adolat tamoyilini ongli ravishda buzdi. Temur hech qanday dushman tomonidan mag‘lub etilmaydi va o‘z hokimiyatini saqlab qolgan holda vafot etadi.

- Til va uslub: Bo‘sh misra (iambik pentametr) Marlo qo‘lida dramatik kuch va baland she’riy ifoda vositasiga aylandi. “Baland ovoqli, hayratlanarli so‘zlar” (high astounding terms) orqali yangi estetik me’yor o‘rnatildi.

- Tuzilish: Ikki qismli tuzilish orqali tragediyaning epik kengligi oshirildi. Asar an’anaviy “yuksalish-qulash” sxemasidan chiqib, tarixiy doston (historical epic) darajasiga ko‘tarildi.

Marlo tragediyasi Uyg‘onish davri insonining cheksiz imkoniyatlarga bo‘lgan ishonchini, shu bilan birga haddan oshiq intilishning muqarrar oqibatlarini sahna orqali ifodaladi. “Buyuk Temur” nafaqat o‘z davri uchun yangilik, balki butun jahon dramaturgiyasi taraqqiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan asardir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bevington, D. (2002). English Renaissance drama: A Norton anthology. W. W. Norton & Company.
2. Eliot, T. S. (1919). The sacred wood: Essays on poetry and criticism. Methuen.
3. Jonson, B. (1967). The works of Ben Jonson (C. H. Herford, P. Simpson, & E. Simpson, Eds.). Oxford University Press. (Original work published 1616)
4. Levin, H. (1952). The overreacher: A study of Christopher Marlowe. Harvard University Press.
5. Marlowe, C. (1999). Tamburlaine the great (J. Cunningham, Ed.). Manchester University Press. (Original work published 1587–1588)

6. Sidney, P. (1973). An apology for poetry (G. Shepherd, Ed.). Manchester University Press. (Original work published 1595)
7. Weith, E. M. (1962). The Herculean hero in Marlowe, Chapman, Shakespeare and Dryden. Chatto & Windus.